

Concepută în acest fel, teoria alegerii raționale are marea calitate că este suficient de specifică încât, în momentul în care se încearcă aplicarea ei la fenomenele economice vizate, să poată fi supusă testării empirice, adică, în limbajul popperian, este falsificabilă. Inconvenientul este însă că astfel ea își pierde caracterul de generalitate, întrucât, efectiv, nu poate explica totul. De aici au început și criticile la adresa postulatului raționalității în această formă tare (axiomele P3-P6 ale lui Boudon, plus exprimarea costurilor și beneficiilor în termeni monetari). Importanța majoră a acestor discuții în jurul raționalității poate fi percepută și după faptul că, așa cum observă Hodgson (2012), de la care am împrumutat câteva dintre ideile de aici, cel puțin șase premianți Nobel în economie (Friedrich Hayek, Gunnar Myrdal, Herbert Simon, Ronald Coase, Amartya Sen și David Kahneman) au adus critici conceptului (îngust) de raționalitate.

Ca urmare a acestor critici la adresa utilizării sensului restrâns de raționalitate instrumentală, economiștii au încercat să nuanțeze lucrurile, aducând astfel schimbări importante teoriei alegerii raționale. Una dintre direcțiile urmărite am evidențiat-o mai sus. E vorba de slăbirea condițiilor privind găsirea soluției, legat de ceea ce Boudon include în postulatul P6: oamenii nu dispun nici de o informație completă, nici de capacitatea de a evalua exact consecințele actelor lor și nu au nici disponibilitatea de a căuta soluția optimă, fiindu-le suficientă una considerată acceptabilă. O altă direcție a fost încercarea de a merge pe linia renunțării la ideea maximizării câștigului și a introducerii, după cum apreciază Hodgson, începând din anii 1990, în locul conceptului de *câștig (payoff)* a celui de *utilitate*. Iar pentru maximizarea funcției de utilitate sunt folosite *preferințele*, un alt concept introdus pentru explicarea alegerii uneia dintre variantele posibile de acțiune.

Odată cu slăbirea condițiilor pe aceste direcții, modelul teoretic devine suficient de larg încât să poată trece fără probleme din domeniul științelor economice în cel al sociologiei, al științelor politice, invadând și alte discipline sociale. Una dintre cărțile fundamentale care au contribuit la introducerea paradigmei alegerii raționale în câmpul sociologiei și al disciplinelor apropiate a fost lucrarea lui James Coleman *Foundation of Social Theory*, apărută în 1990. Lucrările lui Garry Becker, cu încercările sale de aplicare concretă a teoriei alegerii raționale în domeniul socialului, sunt probabil azi mai cunoscute, dat fiind și prestigiul dobândit de autor în urma primirii Premiului Nobel în economie tocmai pentru aceste încercări de aplicare a unei teorii ce părea a fi specifică domeniului economic la fenomene sociale mult mai largi. Ceea ce trebuie subliniat este că și dacă slăbim una sau alta dintre condițiile ce definesc teoria strictă a alegerii raționale, acest fapt nu ne scoate din domeniul raționalității instrumentale; cu alte cuvinte, paradigma utilitaristă de explicare a actelor umane prin urmărirea de către indivizi a consecințelor favorabile acestora rămâne cea care va căuta să-și găsească aplicații la alte fenomene decât cele strict economice.

Atracția pe care o prezintă teoria alegerii raționale pentru sociologi, politologi și alți cercetători ai fenomenelor sociale este de netăgăduit. Ea a contribuit într-un fel la o „dezvrăjire” în înțelegerea lucrurilor petrecute în societate, la o coborâre cu picioarele pe solul ferm al intereselor indivizilor. Și, așa cum bine observa cineva, este totdeauna fascinant sau, în orice caz, stârnește un mare interes faptul de a descoperi că, acolo unde credeai că lucrurile se petrec datorită unor intenții, sentimente și acțiuni nobile, ele sunt

pute de fapt în mișcare de calcule meschine, egoiste, ale unor personaje care nu-și urmăresc decât propriul interes, fără să le pese de consecințele asupra celorlalți.

Dar, desigur, argumentul principal al celor ce optează pentru această paradigmă este cel care stă la baza individualismului, și anume că, atunci *când se coboară la nivel individual și când se utilizează ipoteza raționalității*, explicația devine mai limpede, mai deplină, mai convingătoare decât atunci când se invocă relații cauzale între fenomene sociale macro, care nu permit reliefaarea mecanismului de acțiune a unuia asupra celuilalt. După cum spunea Coleman încă din 1986 :

Acțiunea rațională a indivizilor are o atractivitate neegalată ca bază a teoriei sociale. Dacă putem da seama de o instituție sau un proces pornind de la acțiuni raționale individuale ale indivizilor, atunci și numai atunci se poate spune că acestea au fost „explicate”. Însuși conceptul de acțiune rațională este o concepție a acțiunii ce devine „comprehensibilă”, a acțiunii cu privire la care nu mai avem nevoie să punem întrebări suplimentare (*apud* Boudon, 2003b : 393).

Așadar, Coleman subliniază exact cele două aspecte menționate mai sus : o dată, că numai prin recurgerea la acțiunile individuale se poate ajunge la explicarea deplină a aspectelor macrosociale (o instituție, un proces – cum ne exemplifică el), iar apoi, prin fraza de final, că numai prin ipoteza de raționalitate a indivizilor ajungem la comprehensiune, adică nu mai avem nevoie de elemente explicative suplimentare.

Criticile cele mai importante în interiorul cercului economiștilor par a fi legate de încercările de a slăbi conținutul conceptului de raționalitate, iar obiecția cea mai relevantă mi se pare cea discutată de Hodgson în articolul citat. Acesta consideră în esență că prin înlocuirea tezei maximizării câștigului, exprimabil precis în formă monetară, cu ideea maximizării utilității marginale, teoria își pierde caracterul esențial al testării ei : posibilitatea falsificării propozițiilor cu referențial empiric. Maximizarea utilității este legată și de curentul reprezentat de „econiști comportamentali”, care susțin o formulă a raționalității privită și definită drept „coerență a comportamentului”. Nu intru în detaliile acestor discuții, căci ele ar trebui duse într-un alt cadru decât cel al articolului de față. În esență, argumentul lui Hodgson este acela că teoria astfel ajustată este invulnerabilă la orice atac empiric și, prin urmare, devine nefalsificabilă : „Datorită faptului că utilitatea este neobservabilă, nu vom găsi nicio probă prin care să respingem teoria că agenții maximizează variabile latente sau necunoscute (cum e utilitatea)”. Și, mai departe, el spune : „O problemă-cheie cu maximizarea utilității este aceea că ea e atât de generală, încât poate explica orice ; prin urmare, puterea ei explicativă în momente specifice este dramatic diminuată. Succesul său explicativ este o iluzie. O verificare strânsă a realizărilor ei arată că rezultatele depind întotdeauna de supoziții adiționale” (p. 98). Se înțelege că o teorie nefalsificabilă nu este automat una greșită. Însă valoarea sa scade mult dacă nu poate fi confruntată cu probe empirice. O critică mai dură, venită pe aceeași linie a generalității, este aceea că, de fapt, explicațiile produse de teorie sunt tautologice : individul cutare alege varianta cutare pentru că ea ocupă primul loc în ordinea preferințelor sale ; varianta cutare ocupă primul loc în ordinea preferințelor pentru că a fost aleasă.

Odată cu încercările de aplicare în domeniul sociologiei și al altor științe sociale, aceste chestiuni devin și mai acute, întrucât comportamentele și, în general, consecințele actelor umane sunt mai greu de cuantificat și atunci problema maximizării sau optimizării e și ea mai dificilă. Lucrurile nu se schimbă radical nici dacă slăbim aceste condiții și ne mărginim la soluții acceptabile, și nu optime. Dimpotrivă, caracterul lax al condițiilor coroborat cu o dificultate sporită a cuantificării rezultatelor constituie argumente serioase pentru cei care susțin că astfel de teorii sunt prea generale, încercând să explice orice și, drept urmare, neexplicând nimic. Ieșirea din domeniul strict economic favorizează și orientarea spre o altă pistă de depășire a caracterului îngust al teoriei alegerii raționale : renunțarea la a susține raționalitatea instrumentală ca singură formă de raționalitate.

Este adevărat că și în domeniul economic s-au vehiculat în ultima vreme idei privind renunțarea la condiția „egoismului”, acceptând că actorul poate fi, în anumite împrejurări (creionate prin contextele sociale în care se află, spațiul cultural, educație și modul de socializare etc.), și altruist. Un exemplu cunoscut îl reprezintă *jocul ultimatumului*, la care găsim numeroase referiri în literatura economică, joc ce presupune că un actor A dispune, din partea organizatorului jocului, de o sumă de bani, să zicem 100 de lei, pe care trebuie să-i împartă cu un individ B. Condiția jocului este că A va propune orice formulă de împărțire dorește și, dacă B o acceptă, atunci ea se realizează, iar dacă nu o acceptă, atunci niciunul dintre cei doi nu primește nimic. De menționat că cele două persoane nu se cunosc dinainte și că nu există posibilitatea continuării cu o altă ofertă, adică repetarea jocului. Soluția de echilibru a jocului este aceea că al doilea jucător va fi de acord cu cea mai mică sumă diferită de zero propusă (altfel nu primește nimic), deci cel dintâi va propune cea mai inegală împărțire : 99 lei pentru A și 1 leu pentru B. În realitate, studiile experimentale și pe baze de anchetă arată că oamenii aflați în postura lui A nu procedează astfel și, în funcție de diverse contexte sociale și culturale, proporția câștigului oferită lui B se situează mai curând între 50 și 30 de procente. Pot fi avansate mai multe rațiuni pentru explicarea acestei oferte : fie invocăm, simplu, altruismul lui A, fie facem apel la simțul de echitate al lui A, inculcat prin educație indivizilor din societatea respectivă, fie susținem că A efectuează o evaluare a simțului de echitate al lui B și a mândriei acestuia (apreciind, de exemplu, că B n-ar accepta mai puțin de o anumită proporție), fie imaginăm alte explicații.

Morala exercițiului de mai sus e imediată. Nici în domeniul economic și referitor la o chestiune simplă și ușor de cuantificat nu funcționează modelul lui *homo economicus* ; mai mult, în cazul acesta devine interesant să se explice variația mediilor soluțiilor alese în diferite contexte, de persoane cu anumite caracteristici etc. Un asemenea model va funcționa cu atât mai puțin în domeniul sociologiei. Pe această logică, soluția propusă de Boudon de a abandona „teoria alegerii raționale” în favoarea „teoriei generale a raționalității” este una ingenioasă. Întrucât alăturarea raționalității axiologice celei instrumentale nu rezolvă mare lucru, ba chiar încurcă lucrurile, el găsește o oportunitate, așa cum arătam, dizolvarea formelor de raționalitate în cea cognitivă. Deși sociologul francez invocă și el jocul ultimatumului ca exemplu de situație ce nu poate fi explicată prin teoria alegerii raționale, n-am găsit la el propusă o explicație pentru faptul că într-o societate se obține, la un moment dat, ca soluție medie la jocul ultimatumului un raport, să zicem, de 60 la 40, dar bănuiesc că răspunsul său ar fi fost să căutăm *rațiunile* pentru care crede un

individ tipic din societatea respectivă că această împărțire este o alegere bună (corectă, echitabilă, acceptabilă etc.).

În concluzie, putem accepta că teoria alegerii raționale este un caz particular al individualismului metodologic, ea conținând niște condiții suplimentare care nu sunt, cel puțin la modul teoretic, legate obligatoriu de ideea explicării fenomenelor sociale prin coborârea la indivizi. Apreciez însă că *există o mișcare ce indică tendința de a suprapune cele două concepte*. Pe de o parte, constatăm că, pornind de sus în jos, se adaugă adesea la condiția pusă de postulatul explicării prin acțiunile indivizilor ideea comprehensiunii, considerându-se că fără aceasta acțiunile umane nu ne spun nimic; mai mult, găsim adeseori inclusă în definiția individualismului metodologic și chestiunea raționalității. Pe de altă parte, așa cum am arătat, prin slăbirea condițiilor formulei inițiale a teoriei alegerii raționale, aceasta se mișcă de la o formulă particulară spre una mai generală, apropiindu-se tot mai mult de individualismul metodologic. Teoria generală a raționalității a lui Boudon este unul dintre punctele în care se pot întâlni cele două mișcări: cea care vrea să confere mai multă consistență paradigmei individualismului metodologic și cea care vrea să acorde un spațiu mai amplu de aplicații pentru teoria alegerii raționale.

2.3. Depășirea antinomiei. Încercarea lui Bourdieu

Soluția problemelor discutate aici nu este deloc simplă. Chiar dacă cei care susțin o soluție sau alta caricaturizează poziția oponentilor și vor să lase impresia că discursul lor este impecabil, în realitate problema, din punctul de vedere al planului explicației, nu cred că poate fi tranșată prin adoptarea doar a uneia dintre perspective, considerând deci că argumentele sale sunt superioare celor întrebuintate în apărarea celeilalte. Chestiunea e complexă și pentru că, așa cum se poate ușor verifica, poziționarea pe axa individualism-holism, în plan metodologic, este corelată cu alte poziționări în spațiul științific sau ideologic, fie pe dimensiunea politică (dreapta-stânga), fie pe cea a concepțiilor economice, ceea ce nu doar că aduce ingrediente străine esenței dezbaterii, ci și întărește convingerile celor care apără un punct de vedere, fără ca ei să o știe, tocmai prin implicarea unor asemenea elemente extrametodologice. Nu voi încerca să dezvolt aceste legături, peste care, în momentul acesta, putem trece.

În ceea ce mă privește, nu cred nici că dezbateră este absolut sterilă, așa cum spune Bourdieu undeva, eliminând dintr-un condei toate discuțiile referitoare la numeroasele antinomii pe care le găsim în literatura metodologică, pentru simplul motiv că ar fi discuții artificiale, duse de profesori sau cercetători cu scopul de a capta interesul studenților la curs sau al cititorilor cărților și articolelor scrise de ei. Dacă ne gândim numai la faptul că e vorba aici de o dezbateră ce are o lungă istorie, și tot trebuie să o luăm în serios, încercând să vedem care este rădăcina ei în planul cunoașterii și cum ar putea fi, eventual, depășită antinomia respectivă.

Înainte de a sugera unele idei în această direcție, îmi propun să prezint în câteva cuvinte felul în care sociologul francez menționat mai sus vede raportul dintre individual și colectiv, mai exact felul în care crede că poate ocoli o asemenea discuție, considerată de el, după cum spuneam, o falsă problemă. Și asta nu pentru că aș adera în totalitate la soluția lui, ci pentru că unele dintre ideile sale – larg cunoscute, cel puțin în comunitatea

sociologică – mi se par utile în conturarea unei soluții rezonabile a problemei discutate aici. Să mai precizez că, deși mă voi referi explicit și la aspecte ținând de concepția ontologică a lui Bourdieu, respectiv de felul în care el construiește teoretic socialul, interesul principal rămâne pe planul explicației, motiv pentru care am ales să menționez aceste lucruri în secțiunea dedicată metodologiei, în ideea de a ilustra o încercare de depășire, prin negare, atât a individualismului metodologic, cât și a holismului de această speță.

Mai întâi, să reamintesc sensul noțiunilor principale prin care sociologul francez concepe și descrie realitatea socială, observând de la început că rădăcinile concepției lui Bourdieu în gândirea lui Marx sunt multiple și nu sunt greu de descoperit. Una dintre acestea vizează exact ceea ce am desemnat aici mereu prin sintagma „realitate socială” și care, urmând o cunoscută formulare a lui Marx, ar consta nu în indivizi concreți sau grupuri de indivizi, ci în *relațiile* dintre aceștia. Și tot urmându-l pe Marx, aceste relații nu sunt simplele interacțiuni sau negocieri între persoane obișnuite în viața cotidiană, ci raporturi complexe generate de structuri, raporturi în care oamenii intră ca *agenți*, ghidați de aceste structuri, și nu ca *actori*, adică în calitate de indivizi autonomi, așa cum îi concepe, de pildă, individualismul. „Ceea ce există în lumea socială sunt relații, și nu interacțiuni sau legături intersubiective între agenți, însă relații obiective, care există «independent de conștiințele și voințele individuale», așa cum spunea Marx.” (1992 : 72).

Relațiile dintre agenți se realizează în principal prin intermediul celor două forme obiectivate ale realității sociale : *câmpul* și *habitusul*. Aceste două noțiuni, împreună cu cea de *capital* (în cele trei forme principale : *economic*, *social* și *cultural*), formează scheletul pe care se clădește întreaga concepție a lui Bourdieu privind socialul și tot ceea ce se petrece în interiorul său. Pentru a înțelege aceste noțiuni, să spunem că Bourdieu nu folosește termenul „societate” pentru a denumi realitatea socială, ci sintagma „spațiu social”, care, la rândul său, este constituită din *câmpuri* – separate, dar și intersectate – ca „sisteme de relații obiective, care sunt produsul instituirii socialului în lucruri sau în mecanisme și care posedă cvasirealitatea obiectelor fizice” (1992 : 102). Câmpul este deci o dimensiune a vieții sociale, care se autonomizează în decursul timpului și al cărei conținut este dat de un anumit tip de relații sociale. Spațiul social este astfel unul multi-dimensional, căci, spre deosebire de Marx, care privilegiază dimensiunea economică, Bourdieu acordă importanță și altor dimensiuni (culturală, politică etc.). Câmpul social este imaginat în analogie cu unul magnetic, ca posedând niște linii de forță ce ordonează mișcarea în cadrul său, dar fără a supune automat indivizii, fără a le determina mecanic destinul. Dimpotrivă, acesta e văzut ca un câmp de luptă în cadrul căruia agenții își mobilizează resursele de capital (forma de capital semnificativă pentru un câmp anume), ei aflându-se într-o continuă confruntare, pentru a schimba sau a menține structurile existente, direcția principală a luptelor fiind, datorită distribuției inegale a capitalului, cea între dominați și dominanți.

O caracterizare foarte sugestivă a câmpului o prezintă L. Wacquant (1992), evidențind două proprietăți ale acestuia.

Întâi, un câmp este, asemenea câmpului magnetic, un sistem structurat de forțe obiective, o *configurație relațională dotată cu o gravitație specifică* pe care ea este capabilă să o

impună tuturor obiectelor și agenților care pătrund aici. Precum o prismă, orice câmp refractă forțele externe în funcție de structura sa internă. Iar efectele generate în interiorul câmpurilor nu sunt nici suma pur aditivă a unor acțiuni anarhice, nici rezultatul integrat al unui plan concertat : structura jocului, și nu un simplu efect de agregare mecanică, este cea care se află la baza transcendenței pe care o evidențiază cazurile de inversare a intențiilor. Un câmp este, de asemenea, un *spațiu de conflicte și de concurență*, analog cu un câmp de bătaie pe care participanții rivalizează cu scopul de a stabili un monopol asupra tipului specific de capital care este eficient aici : autoritate culturală în câmpul artistic, autoritate științifică în cel științific, autoritate sacerdotală în câmpul religios etc. și puterea de a decreta ierarhia, precum și „ratele de conversie” între diferite forme de autoritate în câmpul puterii (pp. 24-25).

Habitusul, în accepția sociologului francez, este constituit din acele „sisteme durabile și transpozabile de scheme de percepție, de apreciere și de acțiune ce rezultă din instituirea socialului în corpuri (sau în indivizi biologici)” (1992 : 102), adică din acele dispoziții, precum feluri de a vedea lucrurile, de a simți, de a gândi, de a acționa, care se sedimentează în noi de la naștere și până la moarte, prin forța și prin acțiunea structurilor sociale externe, fără ca noi să fim, în genere, conștienți de acest proces. Habitusurile sunt durabile, căci, fiind înrădăcinate în individ, au tendința de a se menține și de a opune rezistență la schimbare ; sunt transpozabile, căci, dobândite fiind într-o anumită sferă a vieții, pot fi și sunt transpuse în alte sfere ; în fine, ele formează un sistem, căci au o coerență, o adecvare una la cealaltă, formând o configurație relativ unitară.

Reacțiile lui Bourdieu împotriva individualismului, mai cu seamă a individualismului raționalist, așa cum am văzut că este profesat de adepții individualismului metodologic și cu precădere de cei care adoptă teoria alegerii raționale, sunt vehemente. El le reproșează, în principal, faptul că scot omul din contextul său social, îl transformă într-un individ abstract, dotat cu o raționalitate ce nu se regăsește în cazul persoanelor concrete (omul acestor teorii fiind deci mai curând o proiectare în realitate a imaginii omului de știință). Îmi permit să reproduc un pasaj puțin mai lung, întrucât el sintetizează în modul cel mai clar opinia autorului față de aceste poziții :

Actorul, așa cum îl concepe ea [teoria alegerii raționale – *n.m.*], nu este nimic altceva decât proiecția imaginară a subiectului savant în agentul care acționează, un fel de monstru cu cap de gânditor ce gândește practica sa în manieră logică și reflexivă și cu corp de om de acțiune angajat în acțiune. Teoria acțiunii raționale nu recunoaște decât „răspunsurile raționale” ale unui agent fără istorie, în același timp nedeterminat și interșanjabil. Această antropologie imaginară caută să fundamenteze acțiunea, fie că e economică sau nu, pe alegerea intențională a unui actor liber de orice condiționare economică și socială. Ea nu ține seama de istoria individuală și colectivă a agenților prin intermediul căreia structurile de preferințe ce sălășluiesc în ei se constituie într-o dialectică temporală complexă cu structurile obiective care le produc și pe care acestea tind să le reproducă (1992 : 98-99).

Așadar, omul lui Bourdieu nu este actorul absolut liber, pentru al cărui comportament relevantă este doar intenția de a atinge un anumit scop, ci individul care, în cele mai multe cazuri, acționează fără a conștientiza în mod clar un obiectiv, el fiind prins în jocul